

Sanda Ham

Sveučilišna profesorica u miru

Osijek

sham@ffos.hr

GLEICHENBERŠKA PISMA JOSIPA KOZARCA

U radu se opisuje jezik pisama Josipa Kozarca koja je pisao supruzi i kćeri 1897., 1900., 1902., 1904. iz Gleichenberga. Opis se temelji na rukopisnim pisimima Josipa Kozarca koja su pohranjena u vinkovačkoj knjižnici. Do sada jezik tih pisama nije opisan, ali je nekoliko pisama opisano kao prilog Kozarčevu životopisu u Bognerovu radu »Kozarčeva pisma iz Gleichenberga«.

Donosi se točan prijepis pisama, bez ikakvih promjena, a opisuje se samo jezik – slovopis, pravopis, morfologija, sintaksa i leksik i to na temelju norme Kozarčeva vremena, što znači da se Kozarčev jezik opisuje s obzirom na normativne priručnike njegova vremena – druge polovice 19. st., a to je norma zagrebačke filološke škole.

Uvod

Vinkovačkoj je knjižnici 7. studenoga 2019. Velimir Šurina, praunuk Josipa Kozarca, darovao oveću zbirku Kozarčevih pisama, pjesama i dokumenata. Javnost je upoznata s novom zbirkom na izložbi u Vinkovcima 15. siječnja – 1. ožujka 2021. godine, a uz izložbu tiskan je i prigodni Katalog u kojem je potpuni popis darovane Kozarčeve ostavštine. Izložba i katalog naslovljeni su »Nova rukopisna zbirka Josipa Kozarca«.

U novoj je rukopisnoj zbirci, osim različitih dokumenata, 39 pisama i dopisnica, 11 pjesama – poprilično 150 stranica teksta. Kozarac ih je upućivao svojoj zaručnici koja mu postaje suprugom, Franciski Vučković i kćeri Mariji. U pismima Francisku naziva Fanika, Fani i Fanček, a kćer Mira i Golubček.

Pisma se mogu tematski podijeliti u dvije skupine – zaručnička pisma i supružnička pisma. Već i nazivi skupina kažu da je riječ o intimnim zapisima kakva već mogu biti pisma koja zaljubljeni zaručnik piše svojoj ođabranci ili suprug svojoj supruzi i kćeri.

Zaručnička pisma pisana su od 2. listopada 1885. do 18. prosinca 1885. iz Lipovljana, Lepoglave i Vinkovaca (gdje je Kozarac kao kraljevski nadšumar boravio), a upućivana su u Sisak (gdje je zaručnica živjela), Gradišku i Lipovljane (kamo je zaručnica češće putovala). Riječ je o 11 pisama, deset je napisano na hrvatskom jeziku, a jedno je na njemačkom. Uz pisma je priloženo i šest pjesama, čak četiri su do tada bile neobjavljene i nepoznate javnosti (opširnije vidi Ham, Jozić 2023).

Sva su supružnička pisma upućivana u Vinkovce i pisana iz austrijskoga lječilišta Gleichenberga gdje je Kozarac boravio u srpnju i/ili kolovožu 1897., 1900., 1902., 1904. Iz tih su godina pisma, ali bit će da je u Gleichenbergu boravio i prije 1897. jer u prvom sačuvanom gleichenberškom pismu 1. kolovoza 1897. piše: »Doktor mi kaže da puno bolje izgledjem nego lani.« pa se pretpostaviti može da se već i 1896. liječio u Gleichenbergu. U Kozarčevo je vrijeme Bad Gleichenberg poznato lječilište koje je primalo bolesnike iz cijele tadašnje Carevine, barem sudeći po osobama koje Kozarac spominje u pismima.

U ovom se radu govori o pismima koja je Josip Kozarac pisao supruzi i kćeri iz Gleichenberga. Donosi se pregled literature o tim pismima, a kratko se govori i o sadržaju pisama. U središtu su rada pravopis, gramatika i leksik pisama. Donosi se prijepis svih pisama nepromijenjena pravopisa i jezika. Prijepis je radi lakše preglednosti pisan u tablicama s četirima stupcima. Jedan stupac tablice jedna je stranica Kozarčeva pisma, a jedan redak u tablici ujedno je i jedan redak Kozarčava pisma.

Prijepis pisama
Pisma iz 1897.
Gleichenberg ¹/VIII 897

Dragi moj Fanček! Napokon sam se sinoć u 7 na večer nakon 25 satnje vožnje dokotrijao ovamo živ i...¹ Novoga ne znam još ništa, niti sam koga od poznatih vidio, osim jurinoga Kubčana. Doktor mi kaže da puno bolje izgledjem nego lani.	²Ovdje je još jedan novelist naš Vjenceslav Novak – puno njegovih romana i novela ima u „Iskrici“ i po „Viencu“, siromah isto je tako bolestan kao i ja, a k tomu sirotan kao crkveni miš, - ima sedmero djece! Žalost velika! Mora piti sati i po noći, da zasluži koju krajcaru, inače je profesor na Zagrebačkoj preparandiji.	S Tvojim „Jauzinom“ niesam ni najmanje sporazuman, jer ne bi bilo lijepo, niti bi imalo takta, da ja ovdje bolujem, duša mi na jeziku, a Vi ondje da dajete časti. To bi Vam i ...³ a i drugi svijet jako zamjerio. Ostavi to, dok se ja vratim. U ostalom: Margitu i Zlatu možeš pozvati na obični Jauzen, ali nikoga više.	nedostajuća stranica
--	---	--	-----------------------------

¹ Jedna nečitka riječ.
² Od „Ovdje je još jedan novelist...“ do „... Zagrebačkoj preparandiji“ navedeno je u Bognera (1963:74–75). Navodnici promijenjeni iz „ u » «, Viencu u Vjencu, sedmero u sedmoro, a preparandija u gimnazija (Bogner 1963:74–75).
³ Jedna nečitka riječ.

Dragi moji! Primio sam Vaše drage listove, koji su me kao uvijek razveselili, jer vidim da ste zdravi. ⁴Meni je toliko bolje, da ne kašljem tako jako kao u početku, kada sam došao, i da mogu prilično dobro spatati.	Što se reumatizma tiče, to mi je dole na nogi, gdje me je zimus po noći onako strašno bolilo, već razreveno (razgnjeteno), dočim ovo na kuku (leđjima) puno teže ide; tude je kao lješnjak veliki čvor, pa se ne da tako lako razgnjesti, nu već ga je ponešto raztanjio. Kada kući dodjem, morati ću	to masiranje nastaviti, pa zato zapitaj Grčica, da mi pribavi takovog čovjeka, koji se u tu stvar ponešto razumie. Danas opet pljušti kiša. Ja ću po svojoj prilici doći u <u>utorak po noći</u> (1½ 11) <u>iz Pešte</u>. Ovdje je neka Goršetička iz Požege; veli da je putovala s Tobom i sa Anom, kada ste Miru u Graz vodile. Gledajte da ovih dana postelje	prozračite i napuhujete, jer znam dobro da se je oko Vaših masnih popo-a dosta buha nakupilo. A nadam se da ni bašta ne će biti jedan korov, kao ono neke godine. Roostbeefa i Ramsteka sam se zasitio preko grla, dakle sad se pobrinite za debele piliće, gage i male gicane. S tisuć poljubaca Vaš tatica
--	---	---	--

⁴ Od „Meni je toliko bolje...“ do „...raztanjio“ objavljeno je u Bognera (1963:69). *Nogi, leđjima, raztanjio* promijenjeno je u *nozi, leđjima, rastanjio*.

Gleichenberg, ²⁵/VIII

Dragi moj Fanček! Kako sam Ti već pisao, doći ću u subotu na večer (10 sati) kući. Budući da ne ću nigdje večerati, to će biti dobro, da me dočekaš sa večerom. (Najbolje pečeno pile). Juče se vrijeme promijenilo, pa već nije tako bajno. Noćas je umro ovdje u Krankenhausu	grof Baćani,⁵ odmah su ga dolje ekspedirali. Danas sam dobio od ...⁶količica list, bio je u Pešti i u Zagrebu, htio je da se otme Otočcu, nu Tavi mu rekao da ga tamo trebaju jer da ni Malbahan ni A...⁷ ne znaju hrvatski. Veli, da mu nije one zemlje, da bi upravo rado išao iz Jasenovca, jer da kod vinkovačkog nadšumarskoga ureda	<u>ne ima više jasne sigurnosti.</u> To znam, kako to misli. M...⁸ veli da ide u penziju; Tavi da ga ne trpi, ne znam samo radi česa. Dobro da smo u Vinkovcih, - valjda ne ćemo na gore. A sada mi ostajte svi s bogom! Dočekajte me liepo s musikom i lampi-onima i raširenima rukama. Vaš ljubeći Vas dragec
--	--	--

⁵ Grof Batthány József.
⁶ Nečítak početak prezimena.
⁷ Nečítak ostatak prezimena.
⁸ Nečítak ostatak prezimena.

Pisma iz 1900.

Gleichenberg ¹⁵/VII 1900

Dragi moj Fanček! Hvala bogu, da sam već jedan-put amo došao, jer sбилja je već skrajnja vrijeme bilo. Na željeznici nisam ništa spavao nego cielu noć kašljao, tako da mi je danas baš ovako miserable.	Nadam se dok se ispravam i inače malo okriepim da će već bolje biti. Danas je ovdje baš krasno vrijeme, nu vele, da ni prošle nedjelje nije bilo ovako gadno kao kod nas. Rajić me je po dogovoru dočekao u Pešti, pa smo onda skupa putovali. Inače ti ne imam što	pisati, - jedino, ako te zanima, da su mi dosadašnji znanci već ovdje: Antonović i ona...⁹ i Gothaulovica, Tončevka sa kćerju, Huglovica, snaša iz Babinine Grede i td. Kako kod Vas? Što radi golubček, ima li što jesti? Piše mi Miro, ako Ti ne budu	ništa dali, da ti pošaljem jednu šunku. S bogom! Sa srdačnim pozdravom i tisuć pusleka Vaš dragec Pozdrav Ciciki!
---	---	--	--

⁹ Jedno nečitko ime.

Gleichenberg¹⁸/VII 1900

Dragi Fanček! ¹⁰ Danas je prvi dan, što mi je nešto bolje, dočim mi je sve do juče bilo tako, da sam se jedva vukao i jedva nešto jeo. Ona kiša i zima od zadnje nedjelje, pa onda putovanje, upravo me do kraja zatuklo. Sva je sreća pa je vrijeme	izvanredno krasno i toplo, tako da po podne moram ... ¹¹ samo da hoće tako i ostati, da se na koncu što god okupam. Ravnatelj Kor... ¹² prilično se oporavio, dobio je je 6 mjes. dopust, do sada je bio u agoniji. Ne smije ništa piti, ni vina, ni vode, ni piva – samo kiseloga mlieka. S... ¹³ je jako dobro, crljen je kao jabuka, a ni njoj ne fali	ništa. Ja i Rajić kao dva kljusea u teškima kolima: kad je njemu bolje i meni je, kad je meni gorije – i njemu je. N... ¹⁴ bi si morala iz Gleichenberga naručiti mačku, jer ovdje su i buve ... ¹⁵ li tek mačke. Meni jedna buva ostavi svaku noć svoju „visit-kartu“ upravo na desnom palcu kod nokta;	ja sam si već puno truda dao, da napravim njezino poznanstvo, ali do sada još mi nije pošlo za rukom njezin „logik“ naći. Budem li vre-menom tako sretan, poslati ću Vam ju – kud živu, kud mrtvu – da vidite to čudo od učenosti... Kako kod Vas? Ima li što novoga? Imate li štogod za papiti i štogod za popiti? Sbogom! Vaš ... ¹⁶
--	--	--	--

¹⁰ Od „Danas je prvi dan...“ do „... do kraja zatuklo“ navodi se u Bognera (1963:73), ali datirano u 1903.

¹¹ Nećitak cijeli redak od triju riječi.

¹² Nećitak završetak imena.

¹³ Nećitko ime.

¹⁴ Nećitko ime.

¹⁵ Nećitak kraj retka.

¹⁶ Nećitka jedna riječ.

Gleichenberg ²⁵/VII 1900

Dragi Fanček i golubček! Primio sam danas i treće Vaše pismo, i ne mogu se dosta načuditi što ste tako vrijedne u pisanju postale! Ja Vam ne imam što da pišem, jedan dan kao i drugi, niti kamo idem, niti se s ki-	me zabavljam, jedino sa Rajićem i jednim poznan- cem iz prijašnjih godina iz Pešte ¹⁷Ne mogu se potužiti da mi je gorije, ali se ne mogu ni pohvaliti da mi je bolje i što ćemo, „ein veraltetes Leiden“ pa se ne-da više izliječiti. Ako ne bude bolje, onda ću u ožujku ići na more, da pokušam tamo sreću.	Da mi je barem još 5-6 godina izdurati, da Vas mogu što bolje obskrbiti, pa onda u ime božije. Turković mi piše da mu je sin umro još u aprilu na sušici, nu od žalosti, da mi nije mogao pisati, siromak, sav je...¹⁸ Što veter. Šolz pripovijeda, - kada će doći?	Čestitao sam i u Vinkovce i u Gra- dišku i u Lipovljane. Ani sam pisao, da sam uzhićen od Vjere – to će joj valjda biti dosta. Tomi kažite, da pkosi travu u bašti, ako već nije, u obće, na- stoj da bašta ne podivlja, di- nje treba pljeviti, jer drugog voća i tako ne će biti. Što radi Cicika i ...¹⁹ Ako hoćete, poslati ću Vam šunku odavde. Sbogom! Tisuću pusleka Vaš dragec
---	--	---	--

¹⁷ Od „Ne mogu se potužiti...“ do „u ime božije“ navodi Bogner (1963:74). Promijenjeno je u njegovu prijepisu *gorije u gore, 5-6 u pet-šest*, opskrbiti u opskrbiti, *božije u božje*. Onodobno tekstološko načelo da se tekst prilagođuje suvremenoj normi, doista je jalovo, primjerice, danas bismo napisali Božje.

¹⁸ Nečitka jedna riječ.

¹⁹ Nečitko ime.

Gleichenberg, ¹/VIII 1900²⁰

Dragi Fanček i Golubček Ja mislim, da predhodno ne idete u Jankovce, a ako već hoćete ići, onda morate svakako pje-šice ići, jer kod svetaca i svetica božjih ne... ²¹ voziti se nobel u fijakeru, pa još k tomu možda u čifutskom. Ja u ostalom jako dvojim o	frizerskoj vještini toga svetca, -nu ako se već hoćete pod nje-gove svete moći uteći, onda budite svakako opreznii; stoga Vam radi veće sigurnosti prepo-ručam, da mama najprije pere brkove svoje u toj vodi, pa ako joj opadnu, ili ako joj – daj bože – još veći narastu, ah! svaka čast i poštenje tomu Jankovačkomu livadskomu svetcu! Onda ću se i ja i moj popo u toj vodi prati! radi... ²²	Kako mi iz Trsta i Gradiške pišu, doći će Paula skupa sa Josićem (s kojim će se u ... ²³ sastati) na g. o. mj. u Gra-diški, a odande će opet k na-ma. Ja bih ti preporučio, da već sa-para pataka, da se malo uhra-ne dok Paula dodje, zatvori ih u malo dvorište, kao i dosada.	Ovdje ništa novoga, vrijeme... ²⁴ Liepi mi savjet daješ – da se zabavljam sa starima babe-tinama, -ja sam sretan da ih ne vidim, baš kao i one neko-je Vikovčanke, što Te usrećuju... ²⁵ Čuvajte onu kartu za Gradišku, ja mislim, da Miro ode samnom po Paulu i tako ... ²⁶ S tisuću pozdrava Vaš dragec Evo Vam Vjerino pismo, da vidite kako liepo znade pisati. ²⁷
--	--	--	---

²⁰ Dva su pisma s istim nadnevkom, 1. kolovoza 1900.

²¹ Nečitka jedna riječ.

²² Nečitka jedna riječ.

²³ Nečitka jedna riječ.

²⁴ Nečitka jedna riječ.

²⁵ Nečitka jedna riječ.

²⁶ Nečitka posljednja četiri retka pisma

²⁷ Vjerino pismo nije pronađeno među pismima.

Uz pismo je priložena i pjesma, Kozarčevim rukopisom, ali i u prijepisu Fanike Kozarac.

Rukopis Josipa Kozarca	Prijepis Fanike Kozarac
Faniki, kad je ošla u Jankovac I. Opustili su meni zlatni dvori, Odprnuo andjel rajskih iz vedrina, A za njim pusta ostala praznina, - Sa nje mi srce tek da ne izgori! Daleka gora od mene te krije, Al duša moja trag ti mili prati, - A ljubav moja – kao brižna mati, Oko tebe se, dragajuć te, vije. Oko tebe se vije, moleć boga: Da sretno natrag opet se povратиš, I dane crne opet mi pozlatiš – Taj jedan brišem iz života moga! II. Tamo negdje po vrletnom brdu, Stupa ona sićušnom si nožkom; Budi bože, na kamenu tvrdu, U pomoći zlatu mom ubožkom! Nju je narav sad zaniela divna, Dušom joj se sladke misli roje - - A u meni jedna želja kivna: Hoć l me se sjetit drago moje?! Da joj jedna miso na me pane – Za tu b' miso na koljena pao; Rieč jednu da o meni izlane – Za tu rieč bih srce moje dao!	Faniki, kad je ošla u Jankovac I. Opustili su meni zlatni dvori, Odprnuo andjel rajskih iz vedrina, A za njim pusta ostala praznina, - Sa nje mi srce tek da ne izgori! II. Daleka gora od mene te krije, Al duša moja trag ti mili prati, - A ljubav moja – kao brižna mati, Oko tebe se, dragajuć te, vije. Oko tebe se vije, moleć boga: Da sretno natrag opet se povратиš, I dane crne opet mi pozlatiš – Taj jedan brišem iz života moga! Tamo negdje po vrletnom brdu, Stupa ona sićušnom si nožkom; Budi bože, na kamenu tvrdu, U pomoći zlatu mom ubožkom! Nju je narav sad zaniela divna, Dušom joj se sladke misli roje - - A u meni jedna želja kivna: Hoć l me se sjetit drago moje?! Da joj jedna miso na me pane – Za tu b' miso na koljena pao; Rieč jednu da o meni izlane – Za tu rieč bih srce moje dao!

Uz pismo od 1. kolovoza 1900. potrebno je i tumačenje jer je uz pismo priložena i pjesma, a tumačenje je u svezi s Kozarčevom odbojnosti prema svećenstvu.²⁸ Naime u pismu pronalazimo posprдне riječi upućene supruzi Faniki zbog hodočašća u Jankovac. Izrugujući se supruzi i (brkatoj) punici, Kozarac se izruguje *livadskom svetcu*. Uz izbor riječi u pismu valja napomenuti da riječ *Čifut* ili *Čifutin* (*čifutski fijaker*) u Kozarčevo doba, baš kao i u naše, pripada kolokvijalnom izričaju. Kozarac ju stilotvorno upotrebljava i u svojoj prozi i u dramskim tekstovima.²⁹

Pознаvajući navedeno Kozarčevo pismo, znamo da pjesma: Faniki, kad je ošla u Jankovac – nije ljubavna pjesma, nego je satirična. Pjesma se na prvi pogled doista čini ljubavnom i romantičnom i uklapa se u niz pjesama posvećenih Faniki. Do sada je objavljena u Katolagu s izložbe Nova rukopisna zbirka Josipa Kozarca (Ham 2021:19–20). Znaajući što je u korijenu pjesme, a to imamo zahvaliti pismu od 1. kolovoza, nije se čuditi što Kozarac nije pjesmu objavio.

Ovdje se sada drugi put objavljuje i to prema Kozarčevu rukopisu u prvom stupcu i prijepisu njegove supruge, Fanike. To valja naglasiti jer se prijepis sitnije razlikuje od Kozarčeva rukopisa – u prijepisu su stihovi drugačije raspoređeni i Kozarčeva *rieč* u prijepisu je postala *rieć*.

²⁸ Donoseći Kozarčeva pisma uz objavljivanje novele Moj stric, Aleksandar Šljivar (1956.) potanko govori o Kozarčevu mišljenju o „svećeničkom staležu“ i njihovom načinu života.

²⁹ Opširnije vidi: Ham 2021.

nedostajuća stranica	nedostajuća stranica	na mojim kartama znači „punim naslovom“, nego to znači „punoj nevaljaštine“ ... U bašti imadete već ... ³⁰ imade ih i ovdje, samo kad bi ih smio jesti. A sad sbogom! Vaš ljubeći Vas Dragec Ps: <u>Nekoje koristne gospodarske sitnice</u> 1. Toma mora baštu pokositi; ³¹ 2. Ana mora baštu pljeviti, ³² da ne podivlja; 3. Pilići moraju bar toliko kukuruza dobiti da ne pokrepaju od glada; 4. Mačka mora takodjer ³³ dobiti jesti, tim više, što ima. ³⁴ 5. Vino treba pretočiti u flaše; 6. Dinje treba pljeviti ³⁵ i paziti kad koja sazori, a onda s njom ³⁶ ham-ham pa u usta
Dragi moj Fanček! Ovih dana nisam ti ništa pisao, jer mi nije bilo dobro: ona nesretna groznica iz Vinkovaca došla je skupa sa mnom, samo još puno jača, ovamo, pa me je tako ubila i oslabila, da jedva samoga sebe poznajem. Danas mi je nešto lakše, samo ne znam da li samo prividno ili će i potrajati. Ovdje je tako krasno vrijeme da bi čovjek upravo uživao da nije te nesreće		

³⁰ Nečitka riječ.

³¹ Točke od 1. do 6. prepisane su i u Bognera, ali točka 4. nije cijela – pretpostavljam jer je dio nečitak.

³² U Bognera: plijeviti.

³³ U Bognera: također.

³⁴ Nečitka riječ, a u Bognera nije prepisana.

³⁵ U Bognera: plijeviti.

³⁶ U Bognera: s njima.

Gleichenberg, ⁷/VIII 1900

Dragi Fanček i Golubček, Sad već treba pomalo brinuti se, kako ću kući doći, a da to mogu, pošaljite mi 50 kruna pošt. naputnicom/! naputnica mora biti na „Austriju“, čini mi se, da je zelena! Ja kanim doći 17. na ³⁷	večer, a to je, čini mi se po- nedjeljak. Mislim, da ćemo ja i Rajić opet skupa. Hoće li Mira ići u Gradišku po Paulu? Ako ide, onda neka ide na 15. u subotu sa sluškinjom. Jurica i Paula dolaze na 9. u Gradišku. Vrućina je dosta neugodna, nu meni ide od ovo nekoliko dana nešto bolje. Drago mi je da bašta izgledje kao	paradies, samo se bojim, da su an- gjele u tom paradiesu jako mrša- vi jer ja ne vjerujem da imaju u njemu što drugoga jesti osim – paradajza... Hoću li Margiti što kupiti? Ako da, piši mi, što? Kako tamo kod Vas? Je li ... ³⁸ ošao? Neka zaboraviti njoj visitu vratiti. Ona sigurno, mislim, bez ... ³⁹	
---	--	---	--

³⁷ Na dnu pisma, u podrubnici, Fanika je napisala: fünfzig petdeset. Prepoznaje se njezin rukopis prema prijevima Kozarčevih djela koje je postpisala, primjerice, prijepis Poletaraca.

³⁸ Nečitko ime.

³⁹ Nečitak ostatak pisma, osam redaka.

Dragi Fantček i Golubček! Juče sam pismo Vaše⁴⁰ Ne smijte se što ja vama ne pišem koliko Vi meni, jer ja (ne) idem kamo u vizite i „jauzene“ pa za to ne znam nikakov „...“⁴¹ Tratsch koji bi vas zanimali mogao.	Meni je od juče krenulo po- nešto na bolje, ali do juče bilo mi je ...⁴² mnogo sam kašljio i izbacivo – više nego kod kuće – i slabo spa- vao. Vrieme nije baš kako bi trebalo da bude, više idem u zimskom, nego li ljetnom odielu. Neki dan došao je Grga Dugač, od imovine u Novoj Gradiški, a vidjam i onoga	Fišera, Eisenbahnspektora, negdašnjega štovatelja doktorice Weiss iz Nove Gradiške, mislim da ga se sjećáš. Jurica je već došao...⁴³ Kako kod kuće? Ima li štogod dinje? Žalibože nije ni u Gleichenbergu jelo više onako dobro, kao što	je negda bilo, čini se da Gleichenberg ide pomalo natrag, valjda za to jer mnogi idu još ...⁴⁴ na more, a ne mogu čekati Juna-Jula da dočekaju Gleichenberg. Sbogom! Tisuć puta Vas grli i ljubi Vaš jedini Dragec Pozdrav onima koji za me pitaju. G. ...⁴⁵ mi je poslao kartu, pozdravi ga
---	---	--	--

⁴⁰ Nečitak redak.

⁴¹ Nečitka riječ.

⁴² Nečitka riječ.

⁴³ Nečitka riječ.

⁴⁴ Nečitki nastavak rečenice.

⁴⁵ Nečitka riječ.

Gleichenberg ¹⁸/VIII 1900

Dragi moji Danas sam primio od Vas i list i „Život“. Drago mi je da je tamo sve u redu, - nije ni kod mene baš traljavo, nu moglo bi malo bolje biti. Nadam se, da ću se do 28. o. mj. barem još toliko skrpiti, da ću bar biti onako, kako	sam bio prvo nego li sam u Julu obolio. Novoga oдавde ne ima ništa, do li to, da kiša pada dan na dan; takvoga vremena nismo još u Gleichenbergu upamtili. Klubčar odlazi sutra u nedjelju, a ja ću valjda na 29. o. mj. Nije liepo da si Slavicu onako nemilo odbila, pomisli kako bi bilo našem golubčku, kada	bi ju prva rodbina od sebe odbijala! Paula mi je pisala par rieči, vidim, da im ide dobro. Ani u Graz mogli bi ovako odgovoriti:⁴⁶
--	---	--

⁴⁶ Slijedi stranica pisma na njemačkom, uglavnom nečitko toliko da se ni smisao ne može razaznati.

Pisma iz 1902.
Vinkovci, + pardon
Gleichenberg ⁵/VII 1902

Moj dragi Fancėku i moj slatki golubćeku! Kartu ste valjda već dobile. Ja sam dosta ugodno putovao, jer je vrijeme sbilja bilo kao stvoreno za putovanje. Ovdje je sve onako lepo i krasno kao i uvijek – da mogu, ja bih se od miline legao i valjao po travi, - samo, samo + Vidite gdje su mi misli!	da sam 13 godina mladji! Ovdje je za sada vrijeme prilično lepo i toplo, samo da ostane tako. Groznice ne osjećam ni malo. Našega svijeta ne ima jošte baš nikoga, osim jedinoga onoga staroga savjetnika iz Zagreba, koji cijelo ljeto ovdje probavi. Jučer sam večerao prvi obilgatni „Ramstek“, pa sam se sjećao na Vaše divne „erdäpfel-knödle“ žaleći iz sveg srca, što se takve stvari	ne mogu niti za uspomenu u Gleichenberg poštom poslati. Nadam se da je frajla Ana već došla, a nadam se i to da ćete ju ugodno zabavljati, da joj ne bude dosadno i da ode iz Vinkovaca najzadovoljnija. Izručite joj pozdrav. Gospoda Domer i Meselk izpratili su me na kolodvor, pa mi je s njima vrijeme brže prošlo, jer je vlak za pol sata zakasnio bio.	Programm für die laufende⁴⁷ Werke 1. Guske kupiti 2. Guskama svaki dan 9 glavica salate dati (3 u jutro, 3 u podne, 3 u večer) 3. Guskama, pilicima i racama dva- put na dana kukuruza davati. 4. Mačka mora također nešto papiti 5. U bašti se ne smiju zaleći kurjari 6. Poštteni svijet ide u pol devet u krevet. 7. Poštteni svijet se i inače po danu vlada pošteno. Sbogom! Tisuć pusleka od Vašeg Drageca
---	---	---	--

⁴⁷ U rukopisu nedostaje *n* u *laufende: laufenden*.

10/VII 1902

Dragi Fanček i dragi moj golubček! Vaša su me pisma obradovala, vidim da živite glati i veselo, a to Vam želim i u buduće. ovdje je vrijeme sblja krasno, od- kako sam došao još nije kiša padala. Sada već imam ponešto druš- tva: D^e Cetello, Antunović et bagage iz Nove Gradiške, Cete-	linka i t.d. Kako se frajli Ani dopada u Vinkovcima? Čini mi se da si Poštu previše platila za vino 44 for. – <u>111 litara i 35 = 38 for. 85.</u> nije moguće da bi dovoz amo i tamo koštao 5 for. Ja sam dobio 100 for. iz štedio- nice, kako mi pišu iznaša ...⁴⁸	Što rade gospoda iz ureda? Je li ...⁴⁹ kod kuće? Moram mu pisati da dođe ...⁵⁰ obaviti dok sam ja ovdje, a zamoli ga i Ti ako budeš s njime. Danas sam poslao kartu Bertički i Dodiki. A sada mi obitelji sbogom! Golubček neka se vlada „artig“ ne previše ne...⁵¹ S tisuću poljubaca od Vašega drageca	
--	--	--	--

⁴⁸ Nečitka dva retka.
⁴⁹ Nečitko ime.
⁵⁰ Nečitka riječ.
⁵¹ Nečitka riječ.

Dragi Fanček i golubčci! Hvala bogu, eto i treća nedjelja prolazi, a ja već pomalo kombiniram kad ću i kako ću kući. Kad navršim 4 nedjelje, a to će biti u slijedeći petak, onda eto mene opet k Vama, a Vi dotle lijepo šopajte jednu žugicu, da se poslije četiri ne-	djelje jedanput čestito najedem. Pitate me kako mi je? To tako-tako, na jednom mjestu se zakrpa, na drugom se prokine; Ti kao flickeri-sterica znat ćeš najbolje, da se iz staroga ne može napraviti novo. Sada se već nakupilo dosta svjeta iz naših krajeva...⁵² Blumenstork sa cijelom obitelji, Berkova sestra – ona lijepa, što je udana za nekakovog kožara, Šmidekova kći i t.d. ⁵³Da ne ostanemo bez blagoslova, doći će sutra i Za-	grebački nadbiskup.⁵⁴ Meni bi u ostalom bilo puno draže, da dobijemo njegovu baštinu, nego li njegov blagoslov, blagoslon neka ostavi za svoje kuharice... G. Raić doneo mi je pozdrav od jedne Vinkovačke gospodjice – pogodite koja je to? Mora negdje da uživate, gledajući, kako se sobe „moluju“, sada se morate i Vi dati nanovo molovati, jer u jednoj „stylvool“ uređenoj sobi, mora da Möbel i „ostale stvari“ pasuju	„moleraju“ Ovih zadnjih 5 dana imadem hrdjavo vrieme, svaki dan kiša, pa je i zima. Kako nova dona? Ne vjerujem da će biti kao Rozika, što se bašte tiče. Pobacajte mačice, ako već niste, samo oru ženku ostavite. Ima li štogod dinja? Ovdje ima i trešanja i bresaka i šljiv – samo ža-libože ne smiem voća da jedem. ...⁵⁵ sam pisao, da ti donese plaću na prvoga. A sad sbogom! Tisuću poljubaca od Vašega drageca
--	--	--	---

⁵² Nečitko ime.

⁵³ Od „Da ne ostanemo...“ do „kuharice“ navedeno je u Bognera. *Svieta* je promijenjeno u *svijeta*, u *njegovu baštinu*, izostavljeno je *njegovu*.

⁵⁴ Odnosi se na zagrebačkog nadbiskupa Posilovića. Došao je tek krajem mjeseca, kako se vidi iz slijedećeg pisma.

⁵⁵ Nečitko ime.

Gleichenberg, ¹/VIII 1902

Dragi moji fančeki i golubčeki! Primio sam Vaše pismo, veseli me da ste zdravi, samo valja paziti na golubčerkovo oko, da ne bi malo po malo da se ...⁵⁶ Ovdje je nestalo one velike vrucine, te je danas dan baš kako vog ga bog za Gleichenberg pišuće. Ja sam Domicima pisao kartu,	pozdravi ih, kad ih vidiš. I ostaloj gospodi poslao sam kartu, dapače i Vikici. Juče je došao nadbiskup Posilović, - stisnuo se kao očupani pievač! Iz same lukavštine, inače ne ima ovdje ništa osobitoga. Ja sam za ova dva-tri dana došao ponešto k sebi, samo ne mogu još spavati, kako treba.	Pošalji mi onaj broj „Svjetla“ i onu knjigu, - moram se dotičniku zahvaliti. Nije mi pravo da, da Mira ide Kadolički, volio bih da ona dolazi k nama. <u>Miri zabrani ići u kancelariju,</u> <u>jer privatni svjet ne smije ići u uredske prostorije.</u> Što rade naša gospoda. Je li ti Gejza doneo plaću? Ne trebaš mi ništa amo slati, nadam se da ću	izaći s ovim, što sam si po-neo. Blago Vama, sada ćete imati dan na dan Saru-Uršulu teatar! S bogom! Tisuć poljubaca od Vašega tatice Nezaboravite na onu lepu dinju izmedju malih bresaka pokraj staje i do paradajza. Pazite, kada sazri, pa ostavite sve sje me i napišite na omot „prva dinja“.
---	--	---	---

⁵⁶ Nečitka riječ.

Pisma iz 1904.
Gleichenberg, 8/VII 1904 (dopisnica)

Hvala bogu došao sam nekako amo
Slab sam od putovanja i nespavanja, na
dam se da će sutra bolje biti. Vrijeme
je baš prohladno. Tisuć poljubaca
Vaš
dragec

Gleichenberg, 10/VII 1904

Dragi fanček i golubček! Sad sam baš primio Vaše pismo koje me iznenadilo pa sam mislio da se je štogod neugodnoga dogodilo. Hvala bogu da je sve u redu! Ja sam još jako slab, ispavao sam se doduše, ali kraj svega toga ne mogu da dodjem pravo	k sebi. Putovanje nije bilo neugodno, bila je prilična hladovina; osim nas trojice putovao je i Lisak do Pešte. Ove je godine i g. Anić u Kranken hausu, komšije smo, a i sve tri Vinkovčanke takodjer su ovdje. Juče sam bio sa Cetolizom; ne može da se naplače za kćerom	Ovdje je i jučer i danas velika vrućina kakva rietko dolazi u Gleichenberg. Sutra idem k dru Barcu koga već poznajem jer mi ga je Sipošovka predstavila – feš mlad dečko. Nadam se da si dobre volje jer si od petka do danas valjda imala sreću vidjeti Š... ⁵⁷ Ako Mira kani od glada	pobjeći ovamo, neka ponese dosta novina, jer i ovdje su ljudi već došli do te ideje, da ne daju nikomu ništa za badava. Ljubeci i grleći Vaš ostajem Vaš Josip
---	--	--	---

⁵⁷ Nečitko ime.

Gl. ¹³/VII 1904

Sladki moj golubček! Primio sam i drugi Tvoj list, što me jako veseli, jer vidim da misliš i na Tvog tateka. ⁵⁸Meni je nešto malo bolje, u toliko u koliko ne kašeljem kao prva tri dana, ali inače se još ne mogu pohvaliti, da bi mi štogod bilo bolje.	nedostajuća stranica	nedostajuća stranica	Dr Barac mi je prepisao Malz-ekstrakt, tri šalice na dan, da se malo okriepim. Vrieme je jako liepo. Ljubeći i grleći Vas ostajem Tvoj tatica
---	-----------------------------	-----------------------------	--

⁵⁸ Od „Meni je nešto...“ do „...bilo bolje“ navodi Bogner (1963:74).

Dragi fanček i golubček! Primio sam i šesti Vaš list, jako me veseli, da me se tako često sjécate, i drago mi je što vidim da ste vesele i zadovoljne. Ja Vama ne mogu tako puno i tako često pisati jer ja ovdje ne imam	ni Vukovića ni Vlahovića da se zabavljam s njima kao Vi, a za babama ...⁵⁹ ne oti- ma se baš nitko., jedino ravnatelj Korijan – kada ne ima ljepših i mlađijih. Meni je ponešto bolje, samo ako bude tako napredovalo. Pazite dobro, da u svatovima sve u redu prodje, da ne na-	pravite kakovu ludoriju.. Grčić je pod <u>Kalivodnim imenom</u> opet podneo molbu radi naše bašte. Kruške su sigurno već zrele, pa šaljite jednu košaricu Kazimirima. jeste li već čuli da je ...⁶⁰ zet umro? Eto, to je sreća sa udajom. – za 5 mjeseci ostati udovica, bez penzije.	Aninima sam čestitao. A sad mi ostajte sbogom! Ako ne budete koji dan dulje od mene list dobili, ne trebate se ni ljutiti ni plašiti – za to ću Vas kar- tom u kratko obavješćivati. S tisuću pusleka Vaš dragec
--	---	--	--

⁵⁹ Kozarac navodi dva imena, nečitka.

⁶⁰ Nečitko ime.

31/VII 1904

Dragi fanček i golubček! Žao mi je da se još uvijek patite u toj vrućini, ovdje je palo nešto kiše, ali ne mnogo; i ovdje je vruće, ali to je sasvim što drugo- ga nego tamo u onoj prašini i medju onima zidovima. Kad će već jednom biti ti Ma- rgitini svatovi, vidim, da ste već svi uzrujani.	U Gradišku nekeate prije ići, dok ne padne kiša, jer na toj žegi, mogle bi nastradati, a ako idete onda valja da prvo ¹⁴VIII idete, jer oko 15. dolazim ja kući. Ako mi niste novac poslali, a Vi pošaljite, isto tako i u Osi- jek, mami. Ja ću možda prije polaska brzo- javom zatražiti novac, jer se bo- jim, da ne ću izaći na kraj, ma- siranje me puno košta.	Vina nekeate naručivati, dok ja ne dodjem, toliko ga valjda još ima; sada po najvećoj vrućini moglo bi se pokvariti. Ako pive ne ima više od 20 boca, onda bi trebalo do ¹²⁻¹³/VIII naručiti, odnosno, prazne boce povratiti. I Vjeri sam poslao kartu i Ani sam čestitao, ali od njih do danas ni rieči. ⁶¹Meni danas malo bolje, sutra opet malo gorije, pa tako gdje sam	tu sam, iz te traljave kože žalibože nikuda. Race redom koljite, čemu ih budemo hranili, ne ću ih ni ja svaki dan jesti. S tisuću pusleka Vaš tatek
---	--	---	--

⁶¹ Od „Meni danas malo...“ do „... žalibože nikuda.“ navodi Bogner (1963:74). Tu je počinjena očita tiskarska pogriješka (a ne materijalna) jer je navedeno da je pismo od 31. lipnja umjesto srpnja. Promijenjeno je *gorije* u *gore*.

Gleichenberg ⁴/VIII 1904

Dragi Fanček i golubček Novce sam primio danas, a nuz novce, ono što mi je još milije, Vaše pismo. No pa sad ste i Margitu odpremili, daj bože, da joj bude sretno. Ja ću ovdje ostati do 17.. a 18.	ću doći; ne otkinam se ja ni najmanje za Vašom žegom i prašinom. Kuzma mi nije još ni rieči pisao, valjda je u poslu. Vi možete u Gradišku kadgod Vam se svidi, tu Vam ja ne pravim nikakve konfuzije. Biti će najbolje, ako odete vlakom u 6 sati ujutro, pa ste u 10 sati već u Gra-	diškoj. Iz Gradiške mi nisu dosada baš ni riječi pisali; valjda će oni pisati kada dobiju moj - Patezetel. G. Rajić i Veselinovička odlaze u subotu, prekosutra. Kako u bašti? Ima li grozdja? Hoću li Margiti štogod donieti? Sbogom! Tisuć pusleka od Vašega drageca	
--	--	--	--

Pisma necjelovita i/ili bez nadnevak
Gleichenberg ³¹/VII

Pismo iz Gleichenberga od 31. srpnja nema godinu, a prema sadržaju nije ju moguće utvrditi. Budući da piše „nevaljalom maminom ždrjebetu“ pretpostaviti se može da je pismo ili iz 1897. ili starije jer je Mira Kozarac u to vrijeme još djevojčica – „nevaljalo mamino ždrjebe“. Mira Kozarac rođena je 1887.

Draga Mitji, Katji i nevaljalo mamino ždrjebe! Ja sam hvala bogu došao čitaviji, nego što sam se nadao. Prvi dan bilo je upravo strašno: kupeji kao peč a niesu se uzhladili do 10 sati ponoći. Jest niesam mogao ni okusiti; u Combošu ⁶² sam uzeo flašicu. ... ⁶³	od toga sam nekako preživio dosutradan u 8 sati. Pile sam dao peštanskom kondukteru, - i tako se to glasovito pile u Bosni rodilo, u Slavoniji išlo u školu i izgubilo glavu, a u Magjarskoj ga sahranili. To sigurno neće nikomu ponoviti! Inače su mi pasirala dva mala malheura: prvi je da je „Träger“ još u Vinkovicima noseći stvari u kupej razbio flašu sa vodom u sredini	kupeja (valjda je htio da malo razhladi kupej!), a druga je da mi je košulja bila tako mokra, da mi je ispaao gumb od kragna tako da sam u Gleichenberg došao široko otvorenog vrata kao kakav umjetnik a la Bužan. ⁶⁴ Ta košulja je bila tako crna od dima, da sam ti ju hćeo poslati poštom na uspomenu, - nu bilo bi štetna poštarinu plaćati. Baš hvala Čipkaju, da me je uputio, po njegovom naputku	došao sam za 3 sata prije, tako da sam u 4 sata popodne već bio ovdje, te čim sam došao – ravno u Badezimmer! Vidio sam Antunovića i Antunovičku iz Nove Gradiške. A sad za danas dosta, dok se valjano najedem i napijem, onda ću nastaviti. Sbogom Vaš ljubeći Vas Dragec
--	---	--	---

⁶² Bogojevo. Mađari i danas Bogojevo nazivaju Domboš. Zahvaljujem kolegici Ani Lehocki Samardžić na pomoći oko „odgonetavanja“ Domboša.

⁶³ Nečitiki naziv.

⁶⁴ Moguće da se odnosi na hrvatskog slikara Josu Bužana: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/buzan-joso>.

Necjelovita pisma bez nadnevk

Sljedeće pismo nema prvu stranicu s oslovljavanjem i nadnevkom, ima 2. stranicu i završnu treću. Pretpostavljam da bi pismo moglo biti ili iz 1897. i čak i starije jer spominje da njegova kći Mira (golubček) plače za njim.

nedostajuća stranica	Vrieme nije baš najljepše, ali hladno nije; valjda će se jednom izpadati, pa će biti i liepo. Do sada je bilo ovdje ... ⁶⁵ Kako je tamo? Jeste li zdrave? Što radi moj golubček, plače li još zannom? Neka samo bude zdrav i neka tati puno piše. Je li mama već došla?	Danas pišem i tati na kartu, da ju što prije pošalje, da nisi sama. A sad mi ostajte sbogom, zabavljajte se dobro i ugodno, stoputs Vas grli i ljubi Vaš jedini dragec
----------------------	--	---

Sljedeće je pismo necjelovito, nedostaju mu prva stranica s oslovljavanjem i s nadnevkom. Slično pismo, s Kozarčevim dnevnim rasporedom, navodi Bogner, ali među pismima u koja imam uvid, nema toga pisma. Bogner navodi da je pismo od 5. srpnja 1900. (1963:70). Međutim, u Bognera je sadržaj nešto drugačiji, pa nije baš posve sigurno je li riječ o istom ili sličnom pismu. Moguće je da je pismo koje ovdje donosim, samo nacrt za pismo koje će Kozarac poslati svojoj obitelji. U svakom slučaju, riječ jest o Kozarčevu dnevnom rasporedu u Gleichenbergu. Na kraju je pisma običnom olovkom dopisano: Pisano iz Gleichenberga kući.

⁶⁵ Nečitka riječ.

nedoslanjuća stranica	Ovo ću raditi sutra, preksutra i t. d. sve dok ne dodjem kući 6 ½ u jutro: Ustati, otvoriti prozore, umivati se, obučiti se - šekret 7 sat Emaquelle piti, šetati 8 sati Fruštukati: 2 jaja i putra šetati 9 = inhalirati 10 = šetati 10 1/2 = kući pa pisati 11 1/2 = šetati 12 = Ručati 1 – 3 = spavati 3- 4 = čitaonica	4 – 5 sati: Emaquelle piti 5 – 6 = pisati i čitati 6 – 7 = na glasbu, šetati 7 – 8 = večerati 8 – ½ 7 u jutro spavati, sanjati, kašljati, kadkad i „was hast gesagt“ Sada znadeš sve!	
-----------------------	--	---	--

Literatura o Kozarčevim pismima iz Gleichenberga

Ivo Bogner o pismima

O supružničkim je pismima pisao Ivo Bogner 1963. U osječkoj je *Književnoj reviji* u 3. broju, str. 68.–76. objavio rad: »Kozarčeva pisma iz Gleichenberga«. Pisma mu je ustupila Kozarčeva kći Mira Kozarac-Šporer. Čini se da su Ivi Bogneru pisma bila posuđena ili samo dana na uvid jer su ista ta pisma i među pismima koja je Kozarčev praunuk, dakle unuk Mire Kozarac-Šporer, darovao vinkovačkoj knjižnici.

Da je riječ o istim pismima, utvrđuje se prema nadnevcima pisama, ali i brojnim navodima iz pisama koje donosi i tumači Bogner. Bogner ne navodi koliko je pisama dobio, a ne navodi ni je li sva pisma koja je dobio obuhvatio svojim opisom. Ovdje će se uz prijepise pisama označiti u bilješkama koji su dijelovi pisama objavljeni i u Bognera.

Valja napomenuti da je Bogner navodio pisma kojih nema među pismima iz vinkovačke knjižnice (ili barem meni nisu dana na uvid). Riječ je o pismima s nadnevcima 5. srpnja 1900., 30. srpnja 1900., 23. srpnja 1902., 18. srpnja 1904. Bogner navodi kao prvo pismo iz Gleichenberga pismo od 5. kolovoza 1901., međutim prvo je pismo u vinkovačkoj novoj rukopisnoj zbirci pismo od 1. kolovoza 1897., a iz 1901. uopće nema pisama, nego je od 5. kolovoza pismo iz 1900.

Bognerov je pristup pismima esejistički. Uglavnom prenosi sadržaje pisama, potkrjepljuje navodima, prati kroz pisma napredak Kozarčeve bolesti (sušice, reumatizma, hemeroida i gluhoće) i Kozarčev psihički i emotivni doživljaj svojega stanja i navještaja skore smrti. Čitatelja koji se zanima za sadržaje pisama upućujem na taj rad Ive Bognera.

Budući da ovaj rad ponajprije opisuje Kozarčev jezik, posve se razlikuje od Bognerova opisa. Uz to, Bogner je u svom prijepisu mijenjao jezik pisama, Kozarčev je jezik prilagodio suvremenom jeziku (prema općem priređivačkom načinu i normi koja je bila na snazi 1963.).¹ U ovom će se radu uz prijepise pisama u bilješkama upozoriti na te promjene.

¹ Objavljivati hrvatske književnike iz 19. st. prerađena pravopisa i jezika (isprva u skladu s Brozovim pravopisom i Maretićevom gramatikom, a poslije sa zaključcima Novosadskoga dogovora) bio je uobičajeni postupak sve do 1993. kada je utemeljena Matičina edicija *Stoljeća hrvatske književnosti* kada su napokon postavljena tekstološka načela (Vončina 1999) kojima se čuvao izvorni jezik hrvatskih književnika, a tako i hrvatska jezična baština. Kozarčev je jezik prije toga prolazio kroz priređivačko sito, kao i jezik njegovih suvremenika, i sve razlike između njegova jezika i norme koja je bila na snazi u trenutku izdavanja kojega njegova djela, brisane su na štetu izvornoga jezika. Opširnije vidi: Brozović 1985, Ham 1998.

Julije Derossi o pismima

Julije Derossi 1980., pišući o ostavštini Vjenceslava Novaka, donosi jedno pismo Josipa Kozarca iz Gleichenberga i dva iz Vinkovaca. Sva su tri upućena V. Novaku, Derossi ih na pola kartice teksta (str. 278. – 279.) ukratko pre-pričava, naglašavajući sumornost pisama i Kozarčev predosjećaj score smr-ti. Sva je tri pisma Derossi donio prepisana nepromijenjena jezika.

Iz literature je poznato da se Josip Kozarac u Gleichenbergu sprijateljio, poslije i prijateljevao s Vjenceslavom Novakom sve do Novakove smrti 1905. O njihovu prijateljstvu doznajemo iz ostavštine Vjenceslava Novaka, iz dvaju pisama koja mu je Kozarac uputio (8. kolovoza 1904. iz Gleichenberga i 1. siječnja 1905. iz Vinkovaca) i sućutnice upućene Novakovoj obi-telji (21. rujna 1905. iz Vinkovaca). Pisma su turobna, naslućuju skori kraj. U pismu od 8. kolovoza 1904. Kozarac navodi Preradovićeve stihove:

»Dragi Novače!

Jako mi je žao, da se niesmo prije Tvoga odlazka još koji puta porazgovoriti mogli. Čudim se, da se nakon prvog sastanka niesmo nigdje sresti mogli.

No, pa kako Ti je? Jesi li još živ? Ja životarim još nekako: 2–3 dana bude mi nešto bolje, a onda opet 2–3 dana nešto gorije, – i tako iz te traljave kože ni-kud-nikamo.

Nije druge, nego nam se valja sprijateljiti sa Preradovima stihovima:

Gdje smrt svojim žalcem bocne,

Tu pomoći sve su docne,

Tu je samo zemlja liek.²

Ovdje još uvijek dosta našega svieta –: medju inima i Dr. Pliverić, a vele da je i Marjanović ovdje.

Neki dan je došao i biskup Maurović, a čujem, da će i brat mu – Tvoj prijatelj – uskoro amo.

Inače je ovdje žega kao posvuda, – juče popodne bilo 32° C. – baš ovoliko, da sam još jedva dihati mogao.

Kako je u Zagrebu? Što rade gospoda stari i mladi literati? Snuju li što god, – ili ruše? Biti će valjda ovo drugo, jer je lakše i više prema našoj naravi.

A sada mi ostaj sbogom! Želeći Ti sva dobra, ostajem s pozdravom Tvoj

Kozarac« (Derossi 1980:286).

² Stihovi su iz Preradovićeve pjesme »Suho drvo«.

Pismo iz siječnja 1905. glasi ovako:

»Došao sam, da vidim, jesi li gdje god još živ i da Ti zaželim do godine boljšeg zdravlja i ljepše sreće! Ja krparim svako jako, odkako sam došao iz Gleichenberga, njesam izašao iz sobe, – kako dugo će to još trajati, ne znam, jer ako i polako, ipak opažam, kako dolazi konac kraju.

Tvoj ljubeći Te

Josip Kozarac« (Derossi 1980:288).

I napokon, sućutnica u kojoj Kozarac sasvim jasno vidi svoju skoru smrt (preminuo je 11 mjeseci poslije Novaka):

»Akoprem i sam na rubu groba, ipak ne mogu da prežalim preranu smrt našeg riedkoga radnika i mučenika Vjenceslava. « (Derossi 1980:289).

Iz gleichenberškoga pisma od 1. kolovoza 1897. koje Kozarac upućuje supruzi doznajemo i kako su se i kada upoznali:

»Ovdje je još jedan novelist naš Vjenceslav Novak – puno njegovih romana i novela ima u „Iskrici“ i po „Viencu“, siromah isto je tako bolestan kao i ja, a k tomu sirotanah kao crkveni miš, – ima sedmero djece! Žalost velika! Mora pisati i po noći, da zasluži koju krajcaru, inače je profesor na Zagrebačkoj preparandiji.«³

Jezik Kozarčevih supružničkih pisama iz Gleichenberga

Pisma supruzi i kćeri intimni su i vrlo osobni način komunikacije, a to za jezični lik pisama obično znači da autor piše jezikom kojim se i inače služi i kojim i inače razgovara sa svojom obitelji. U zaručničkim Kozarčevim pismima potvrdilo se da je Kozarčev intimni i osobni jezik blizak jeziku njegovih književnih djela, jeziku zagrebačke filološke škole – pravopis i gramatičko ustrojstvo sukladni su normi njegova doba. Ovdje treba napomenuti da su zaručnička pisma pisana 1885. godine, da je norma zagrebačke škole jedini javni službeni hrvatski jezik, ali valja naglasiti i to da je naraštaj Josipa Kozarca prvi koji je maturirao na hrvatskom jeziku. Pretpo-

³ Isti je navod i u Bognera, ali su navodnici promijenjeni iz „ u » «, *Viencu* u *Vijencu*, *sedmero* u *sedmoru*, a *preparandija* u *gimnazija* (Bogner 1963:75).

staviti se može da je gramatička litaratura na maturi bila Veberova (1876.) ili Mažuranićeva slovnica (1869.) jer drugih školskih nije ni bilo. Dakle, Kozarac 1885. poznaje samo jedan hrvatski književni jezik – onaj koji je normirala zagrebačka škola. Tim se jezikom služi i u osobnoj komunikaciji, a to ponajprije znači morfonološki pravopis i starije oblike u sklonidbi i sprezanju.

Pisma iz Gleichenberga pisana su od 1897. do 1904. To je vrijeme kada u hrvatski jezik politički progonjena nezaustavljivo prodire brozovska (1892.) i maretićevska norma (1899.), a to znači da se morfonološki pravopis smjenjuje s fonetskim, stariji se gramatički oblici smjenjuju s novima, a leksik se oblikuje prema načelima štokavskoga purizma – 1893. Brozov pravopis ulazi u škole, Maretićeva gramatika od 1899. postaje školska, a Broz-Ivekovićev rječnik (1901.) oblikuje leksik.⁴

Valja nam vidjeti kako je u Kozarca, je li se ostavio svojih pravopisnih i jezičnih navika i prešao na novu normu, ili je ostao pri svome.

Pravopis

Kozarac je do kraja ostao vjeran morfonološkom pravopisu i pripadajućem mu slovopisu – posljednje je pismo napisao dvije godine prije smrti – nije prihvatio brozovski fonetski pravopis. U tom nema razlike od njegovih zaručičkih pisama, ali ni rukopisnih sačuvanih djela (Ham, Ham i Jozić 2023).

Morfonološko načelo

Pravopis je morfonološki: *golubček, izpratili, koristne, mastnih, nožkom, obće, odpremili, odprhnuo, predhodno, raztanjio, sbilja, sladke, ubožkom, uzhićen, uzhladili ...* nije zabilježeno ni jedno jednačenje na granici morfema tako da nema primjera koji bi odstupao od morfonološkoga načela. U pisanju skupova *tc* i *dš* danas nema razlike od morfonološkoga pravopisa zagrebačke škole, ali Brozov pravopis ne dopušta skup *tc* i *dš*.⁵ Kozarac bilježi skupove *tc* i *dš*: *svetca, nadšumar*.

⁴ Opširnije vidi: Ham 2006.

⁵ U Broza postoje neka sitnija odstupanja u kojima je dopušteno pisati *tc* (Broz 1892:27), a u Kozarca nema takvih primjera. Maretić ide toliko daleko u fonetizaciji da piše *ljucki* i *bracki*.

Rastavljeno pisanje

Budući da morfonološki pravopis čuva korijen riječi i morfeme (predmetke i dometke) u svom nepromijenjenom obliku, tako čuva i prijedlog pišući ga odvojeno od imenice (priloga ili pridjeva). Tako je u većine primjera i u Kozarca, međutim u Kozarca nema potpune dosljednosti pa će se rjeđe pojaviti, uz rastavljeno pisanje, i pokoji primjer sastavljenoga pisanja: *po podne* i *popodne* (kao doba dana poslije podneva do večeri), *s bogom* i *sbogom*, *u jutro*, *u kratko*, *u ostalom*. Međutim, napisat će i *zamnom* i *samnom* tako da tu ne će biti u njega dosljednosti kada je riječ o pisanju prijedloga i sljedeće riječi.

Zanimljivo je da *ne* Kozarac dosljedno bilježi odvojeno od glagola, kako u zaručničkim pismima, tako i u supružničkim: *ne ću*, *ne ćemo*, *ne ćete*; *ne mogu*, *ne imam*, *ne znam*, *ne trpi*, *ne bude*. U jednom je primjeru zabilježna niječnica sa spojnicom *ne-da*: ... *pa se ne-da više izliečiti*. To je suprotno normi zagrebačke škole (koja niječnicu piše sastavljeno s glagolom: *neću*, *ne mogu*, *neznam*, *netrpi*, *nebude*), ali ne može se pripisati utjecaju Brozova pravopisa jer je Kozarac tako pisao i prije. Bit će da je utjecaj njemačkoga gdje se niječnica *nicht* piše odvojeno od glagola.

Veliko početno slovo

Veliko početno slovo Kozarac piše na početku rečenice, na početku stiha, u vlastitim imenima osoba i naseljenih mjesta. Piše ga u znak poštovanja, čak i kad se odnosi na množinu. Suprugu oslovljava *Ti* i *Tebi*, a suprugu i kćer *Vi*, *Vas*, *Vama*.

Svoje ime, dakako piše velikim početnim slovom: *Josip*, ali nadimke, svoj i svoje supruge i kćeri piše različito: *Dragec* i *dragec*, *Tatek* i *tatek*; *Fanček* i *fanček*, *Golubček* i *golubček*.

Suprotno normi svojega vremena piše malim početnim slovom *bog* i *božji* (*božiji*), a suprotno suvremenoj normi, ali sukladno svojoj, piše odnosne pridjeve na *-ski* (*-čki*) velikim početnim slovom: *Jankovački*, *Vinkovački* (Mažuranić 1866:124). Velikim početnim slovom piše i nazive mjeseci: *Juni*, *Juli* – što je u skladu s normom njegova doba (Mažuranić 1869:31), međutim, nazive mjeseci piše i malim slovom – *april*, *ožujak*.

Zarez

Pisanje zareza prema zagrebačkim slovničarima pripada u sintaksu. Mažuranić u poglavlju o pravopisu izravno kaže:

»Znaci razlučavanja (signa interpunctionis) u hrvatskom-su ona, koja u ostalih jezicima: zaréz comma (...), piknja i zaréz, media mota (:), dvě piknje, colon (3), piknja iliti točka, punctum (...), znak uzklíka, signum exclamationis (!), znak upita signum interrogationis (?), znak skupnoga izgovora, (-), zatvor parenthesis ().

Pazi. Poraba njihova razložit-će se u skladnji.« (Mažuranić 1896:33).

Skladnja je pak Veberova i u Vebera je oveće poglavlje o »O razgodcih (interpunkcijah)« (Veber 1876:2–13), zarez je nazvan *črknja*. Iz svih se pravila dade zaključiti da je pisanje *črknje* u složenoj rečenici u Vebera gramatičko, a ne logično. Tako je i u Kozarca, iza svake surečenice dolazi zarez. Unutar jednostavne rečenice i/ili surečenice zarez je u nabranju i njime se odvajaju umetnuti rečenični dijelovi i vokativ.

Navodnici

Navodnici su u svim pismima gornji i donji „“, a Kozarac navodnike upotrebljava da bi njima označio:

– upravní govór: ... ne znači „punim naslovom“, nego to znači „punoj nevaljaštine“, ... naputnica mora biti na „Austriju“, napišite na omot „prva dinja“

– naziv časopisa: „Iskrica“, „Vienac“, „Život“, „Svjetlo“

– tuđicu: „jauzina“, „ein veraltetes Leiden“, „was hast gesagt“ „Ramstek“, „erdäpfel-knödle“, „artig“, „moluju“, „stylvoöl“, „Träger“

– u označavanju tuđica navodnicima nije dosljedan, jer većinu tuđica piše bez navodnika.

– riječ koju upotrebljava ironijski ili u drugačijem značenju: „Visit-karta“ (koju buha ostavlja svojim ugrizom), „logik“ (buhina kretanja), „ostale stvari“ (misli na osobe koje obitavaju u novouređenim prostorijama).

Ostala pravopisna obilježja

Kozarac glavne brojeve piše znamenkama, a ne slovima i to bez obzira je li broj jedan do deset ili veći: utorak po noći ($\frac{1}{2}$ 11), 6 $\frac{1}{2}$ u jutro, 5-6 godina, 2-3 para. Mjeseci u nadnevcima pisama piše rimskim brojevima, a sve bez točke: ¹⁵/VII 1900, ⁸/VII 1904, a inače redne brojeve piše s točkom: do 28. o. mj.

Kratica je nekoliko: o. g. – ove godine, o. mj. ovaj mjesec, for. – forinta, veter. – veterinar, i t. d. – i tako dalje, g. – gospodin, dr. – doktor. Kraticu dr. sklanja kao imenicu – Dru Barcu.

Infinitiv u futuru piše bez završnoga *i* (ako je ispred pomoćnoga glagola), samo u jednom je primjeru *i*: *poslati ću*. Može biti riječ i o pogriješi u pisanju (*lapsus calami*).

Kozarac riječ rastavlja na kraju retka na granici sloga: *bla-goslov*, *Gradišku*, *pi-sati*, *vrie-me*, *staro-ga*, a na granici morfema ako je to ujedno i granica sloga: *golub-ček*, *od-bijala*.

Prijedlog *s* piše češće s naveskom *a*, nije uočena pravilnost u pisanju *s/ sa*: *s* ovim, *sa* mnom (i *samnom*), *sa* Anom, *sa* sluškinjom, *sa* celom obitelji, *sa* udajom.

Slovopis

Uz morfonološki pravopis koji je oblikovala zagrebačka škola, u Kozarca su i pripadajuća slovopisna obilježja.

Ć se bilježi kao *ć* ili *tj*, a u Kozarca je *ć*, a samo je u dvama primjerima *tj*: *Mitji*, *Katji*. U tim primjerima moguće je i nesliveno *tj*,⁶ tako da ne mora biti *ć*. Kozarac ne griješi u bilježenju *č* i *ć*, tek u jednom primjeru bilježi *č* umjesto *ć*: *sreča*. Moguće da je riječ o zatipku.

Đ se bilježi kao *dj* ili kao *gj* u tuđica i vlasitih imena: *dodjem*, *grozdja*, *gospodjice*, *mladji*, *takodjer*, *viđjam*; *andjel* i *angjeli*, *Magjarskoj*. Slovo *dž* nije potvrđeno.

U dvama se slovima Kozarac razlikuje od slovopisa zagrebačke škole – mala pisana slova *z* i *ž* piše na dva načina, uobičajeno kao *z* i *ž*, ali i *z* vrlo slično njemačkom oštro *s/z*, a tako i *ž*.⁷ U starijim pismima – zaručničkim – takvih *z* i *ž* nema. Nije uočena pravilnost u pisanju *z*, ono se upotrebljava uz *z* čak i u istom pismu. Primjerice, Kozarac piše *iz/iz*, *za/za*, *bez*, *izgledjem*, *pozvati*, *zamoliti*, *izpadati*, Kozarac. Samo je nekoliko potvrda za *ž*, a uglavnom je *ž*: *može*, *možda*, *kaže*, *žao*, *žalibože*, *bože*.

Dugi dvoglasnik Kozarac bilježi kao *ie*: *cielu*, *liepo*, *pievac*, *pripovieda*, *promienilo*, *sviet*, *uviek*, *Vienac*, *vriedne*, *vrieme*, *ždriebe*. Kratki dvoglasnik bilježi kao *je*: *ljepših*, *najljepših*, *umjetnik*. Glagol *plijeviti* dosljedno piše *pljeviti*, a glagolski je pridjev radni glagola *donieti* ekavski: *doneo*. U nekoliko riječi na mjestu *ije* (trofonemskoga slijeda), Kozarac je zabilježio *ie*: *razumie*, *najprie*, *smiem* (< *smjeti*). Riječ je o pojedinačnim primjerima. U jednoj je riječi zabilježeno *ije* na mjestu suvremenog dugoga dvoglasnika: *Osijek*. Riječ

⁶ Moguće da je riječ o kajkavskom utjecaju, o tom više vidi u poglavlju o tvorbi riječi u ovom radu.

⁷ U prijepisu u ovom radu ta slova nisu zabilježena jer prijepis nije pisan pisanim slovima.

je o imenu grada u kojem se, pretpostavljam, 1904. to *ije* tako i službeno pisalo pa ga Kozarac tako i bilježi. Moguće je da se *ije* u *Osijek* izgovaralo dvosložno, naime, Kozarac riječi rastavlja na kraju retka na granici sloga, a tako je rastavljeno i *Osijek*:

»Ako mi niste novac poslali,
a Vi pošaljite, isto tako i u *Osi-*
jek, mami.«

Dvoglasnik *ie* Kozarac ne rastavlja: *vrie-me*

Prema tomu, u *Osijeku ije* je dvosložno i nije dvoglasničko.

Fonologija s fonetikom

Slovničari zagrebačke škole govore o dugom i kratkom dvoglasniku. Mažuranić ga bilježi kao *ě* i u dugim i u kratkim slogovima: *lěp*, *lěpši* u svim svojim četirima izdanjima *Slovnice Hèrvatske*, a Veber u posljednjem izdanju *Slovnice Hrvatske* bilježi dugi dvoglasnik kao *ie*, a kratki kao *je*: *liep*, *ljepši*. Oba slovničara smatraju da je *ě/ie* jednosložno.

U Kozarčevim se pismima ne bi moglo utvrditi je li riječ o jednoslogu da nije priložene pjesme Faniki, kad je ošla u Jankovac. Naime, da bi se ostvario potrební deseterac, *ie* je u *zaniela* i *rieč* jedan slog:

»Nju je narav sad *zaniela* divna,
Dušom joj se sladke misli roje - -
A u meni jedna želja kivna:
Hoć l me se sjetit drago moje?!

Da joj jedna miso na me pane –
Za tu b' miso na koljena pao;
Rieč jednu da o meni izlane –
Za tu *rieč* bih srce moje dao!«

Nedvojbeno je, prema tomu, da je *ie* dvoglasničko, jednosložno.

Fonem /h/ Kozarac redovito bilježi, u svim položajima u riječi, u početnom: *htio*, *hrvatski*, *hrdjavo*; u unutrašnjem: *uhrane*, *pohvaliti*; u završnom: *siromah*, *poznatih*, *njegovih*. Samo se imenica *buha* potvrđuje kao *buha* i *buva*. Važno je naglasiti da je u Kozarca fonem *h* dio sustava jer otklanja mogućnost da bi Kozarčev izričaj bio dijalektalni, naime, Ivšić kaže da u posavskim govorima nije zabilježio *h* osim u tuđicama (Ivšić 1913:198).

Fonem /dž/ nije zabilježen ni u kojem slovopisnom obliku. U pismima nema riječi u kojoj bi moglo biti /dž/, ali u književnim djelima Kozarac nema /dž/, nego piše ž (žep umjesto džep),⁸ a zbog pravila morfonološkoga pravopisa na granici morfema bilježi se skup čb, a izgovor je po svoj prilici alofonsko đ.⁹

Morfologija s morfonologijom

Imenička sklonidba

U imenica u jednini nema brojnijih osobitosti. Valja izdvojiti I j. imenice *kći* – *kćerju* i nesibilariziranu osnovu u imenica *noga* i *žega*: na *nogi*, na *žegi*. Oba su primjera u skladu s normom zagrebačke škole (Veber 1876:36–37, Mažuranić 1869:45, 47, 48).

Padežne nastavke inače ne piše sa spojnicom, osim u imenice *popo* gdje piše *popo-a*. Međutim, ovdje nije riječ o morfološkoj ili pravopisnoj osobitosti, riječ je o stilskoj osobitosti kojom Kozarac čuva pisani lik germanizma *Popo* (stražnjica) jer se leksem *pópo* u Slavoniji upotrebljava i kao posprdna riječ za svećenika (popa).

Kozarac sklanja tuđice (i opće imenice i vlastita imena) ne mijenjajući im osnovu, nego na nepromijenjenu osnovu dodaje hrvatski padežni nastavak (i dometak): u *Krankenhausu*, *Roostbeefa* i *Ramsteka*, *flickereisterica*, dva mala *malheura*; iz *Gleichenberga*, u *Gleichenbergu*.

Imenicu *Bosna* sklanja kao imenicu ženskoga roda što odstupa od sklonidbe u njegovim književnim tekstovima, primjerice, u noveli »Ljudi koji svašta trebaju« *Bosnu* sklanja kao pridjev: *Ukro Krnjo u Bosnoj*,¹⁰ a tako i u »Teni«: u *svoj Bosnoj*.¹¹ U starijim pismima imenicu *Gradiška* sklanja kao pridjev: u *Gradiškoj* (Ham, Jozić 2023:38), međutim u supružničkim pismima *Gradiška* je imenica i to s nesibilariziranom osnovom: u *Gradiški*.

Najizrazitije morfološko obilježje zagrebačke filološke škole svakako su nesinkretizirani padežni nastavci za množinu, a u maretićevskoj normi koja prevladava već od kraja 19. st., nastavci su za množinu sinkretizirani. Utjecaj je maretićevske norme doista snažan, ali postupan – nesinkretizirani se padežni nastavci smjenjuju sinkretiziranima tako da i jedni i drugi supostoje kao dvostrukosti, a potom su, što smo dublje u 20. st., nesinkretizirani nastavci sve rjeđi.

⁸ Ham 1993.

⁹ Opširnije vidi: Babukić 1854.

¹⁰ Ljudi, koji svašta trebaju, *Vienac*, 1891., br. 2.–3., str. 34.

¹¹ Tena, *Dom i svijet*, 1894., br. 1.–4., str. 52.

Tako je i u Kozarčevim pismima. Dok u zaručničkim pismima iz 1885. pronalazimo nesinkretizirane nastavke (Ham, Jozić 2023:37), u supružničkim pismima 1897. – 1904. potvrđuju se samo dvije imenice s nesinkretiziranim nastavkom – L mn. *u Vinkovcih* u pismu iz 1897. i G mn. *satih* u pismu bez nadnevka.¹² Imenice u množini malobrojne su, ali ih je ipak dostatno da se može zaključiti da se nesinkretizirani nastavci smjenjuju sinkretiziranima:

G mn – *trešanja, bresaka, šljiva*

D mn – *guskama, pilićima, racama, Domićima*

L mn – *u teškima kolima, u Vinkovcima*

I mn – *lampionima i raširenima rukama, sa starima babetinama, među onima zidovima.*

Kada je riječ o imeničkom rodu, imenica na *-ist* u Kozarca je ženskoga roda – *novelista*, imenica *glad* muškoga je roda: od *glada* umrijeti, imenicu *pivo* upotrebljava u muškom i ženskom rodu: boce *piva* i boce *pive*.

Zamjeničko-pridjevna sklonidba

U zamjeničko-pridjevnoj sklonidbi jednine Kozarac čuva pravilan raspored navezaka, odnosno, navezak je u normi zagrebačke škole dijelom nastavka i ne može se smatrati naveskom, nego završnim obveznim otvorikom u nastavku pa njegova upotreba nije slobodna (Ham 1998):

– u genitivu *-oga (-ega)*: *jedinoga onoga staroga, iz života moga*

– u dativu *-omu (-emu)*: poštenje *tomu Jankovačkomu livadskomu svetcu, našem golubčeku, nikomu, k tomu*

– lokativ je *-om (-em)*: na *desnom, po vrletnom, angjeli u tom paradiesu, na jednom, na drugom*

Radi broja slogova u stihu (da bi se postigao deseterac) dativ je u jednom primjeru bez naveska:

U pomoći zlatu *mom* ubožkom!

Deiktički obilježene pridjeve (*ovakav, takav, onakav*) i inače Kozarac upotrebljava sa završetkom *ov: ovakov, takov, onakov* – što je u skladu s normom zagrebačke škole (Ham, Jozić 2023:38), a ovdje je zabilježen oblik: *nikakov*.

¹² O padežnom sustavu u Kozarca vidi Ham 1993; 2015.

Akuzativ jednine zamjenice *ona* glasi *ju*: poslati ću Vam *ju*, kad bi *ju* prva rodbina, da ćete *ju* ugodno zabavljati. Genitiv zamjenice *što* glasi *česa*: radi *česa*. *Česa* (uz *čega*) dopuštaju i Veber (1876:45) i Mažuranić (1869:67).

Sprezanje

Glagol *gledati* i njegova izvedenica *izgledati* u suvremenom jeziku pripadaju u 4. razred 5. vrste.¹³ To su glagoli kojima infinitiv završava na *ati*, a prezent tvore nastavcima *-am*, *-aš*, *-a...* Neki od glagola 4. razreda mogu pripadati i u 3. razred iste vrste pa prezent mogu tvoriti i nastavcima *-jem*, *-ješ*, *-je...* To su primjerice glagoli: *gibati* > *gibam* i *gibljem*, *otimati* > *otimam* i *otimljem*, *zobati* > *zobam* i *zobljem*. Među glagole koji imaju dvostruki prezent, suvremena norma ne ubraja *gledati*, prezent mu glasi *gledam*, *gledaš*, *gleda*; *izgledam*, *izgledaš*, *izgleda*. Oblici *gledem*, *gledješ*, *gledē* i *izgledem*, *izgledēš*, *izgledē* nisu spomenuti u suvremenim gramatikama.

Zagrebačka norma bilježi slično pravilo:

»Takvi-su na *-am* i na *-jem*: *drièmati*, *gibati*, *hramati*, *hikati*, *kipati*, *naimati*, *natápati*, *otimati*, *pozivati*, *puhati*, *sipati*, *šétati-se*, *škripat*, i *štipati*, *zaimati*, *zazivati*, *zibati*, *zidati*; zatim *kazivam* i *kazujem*, *kljuvam* i *kljujem*, *pljuvam*, *-jem*.« (Mažuranić 1869:89).

U Kozarca se, mimo normativnoga pravila njegova doba, potvrđuje: *izgledjem*, *izgledje*. Pomisliti bi se moglo da je riječ o dijalektizmu, međutim, u Kozarčevih suvremenika, prezent glagola *gledati* čest je s nastavkom *-jem*, potvrđuje se u Šenoa (stihotvorno), Tordinca, Šilovića, Korajca, Ivana Kozarca.

U glagolskih pridjeva radnih na *-ao*: *kašljao*, *izbacivao* Kozarac uklanja *zijev*: *kašljo*, *izbacivo*. Isto je i u starijim pismima, ali rubno (Ham, Jozić 2023:39). Normativno bi se uporište takvoj upotrebi moglo naći u Mažuranića: »Pazi 1. Mužki spol ovoga pričastja nalazi-se kadšto skratjen iz *ao* na *ō*: *tresao*, *pisō*« (Mažuranić 1866:86). Međutim, Ivšić navodi da se *zijev* u tom položaju u posavskim govorima redovito uklanja i to oprimjeruje likovima: *kopo*, *kupovo*, *reko*, *peko*, *došo* (Ivšić 1913:183), a Ivšić navodi i glagolski pridjev radni: *donela* (Ivšić 1913:93). U Kozarca se potvrđuju i likovi *ošao*,

¹³ Glagolske vrste i razredi ovdje su dani prema Babićevoj razdiobi. Vidi: Babić i autori 2007, Babić 2002.

ošla (umjesto *otišao*, *otišla*) i ekavska smjena dvoglasnika u *doneo*.¹⁴ Bez obzira što u Mažuranića pronalazimo normativno uporište za likove *kašljo*, *izbacivo*, oni su uz likove *ošla*, *ošlo* i *doneo* ipak kolokvijalni,¹⁵ (a ne standardni ili dijalekatni) jer se rubno potvrđuju i u Kozarčevih suvremenika iz različitih hrvatskih krajeva.

Prilozi

Kozarac u značenju veće količine čega ili da što dolazi u većoj mjeri upotrebljava dva priloga: *puno* i *mnogo*.

Mnogo upotrebljava uz glagole: *mnogo* sam kašljo i izbacivo; ovdje je palo nešto kiše, ali ne *mnogo*.

Puno upotrebljava

- uz imenice: *puno* truda, *puno* romana,
- uz komparativ pridjeva: groznica *puno* jača,
- uz priloge postale od komparativa pridjeva: *puno* bolje izgledjem nego lani, *puno* teže ide,
- uz glagole: masiranje me *puno* košta, *puno* piše tati.

Prema podacima iz Hrvatske jezične riznice, takva se Kozarčeva upotreba *mnogo* i *puno* ne razlikuje od upotrebe u suvremenika, i upotreba *puno* (umjesto *mnogo*) ne bi se mogla svrstati u kolokvijalni izričaj kao što se svrstava danas.

Prihvatimo li da prilozi nemaju stupnjevanje, nego da načinski prilozi nastaju od pojedinog stupnja pridjeva srednjega roda, prilog *gorije* trebali bismo smatrati postalim od komparativa pridjeva *zlo* (*gore*, *najgore*). Iz Kozarčevih je primjera pak jasno da nije riječ o supletivnom komparativu prema *zlo*, nego komparativu prema *loše*: »... kad je njemu *gorije*«, »Meni danas malo bolje, sutra opet malo *gorije*«. Ni Mažuranić (1869:53) ni Veber ne bilježe *goriji* prema *loš*, nego samo *gori* prema *zao*.

¹⁴ Kozarac upotrebljava *donieti*.

¹⁵ I danas kolokvijalnom izričaju pripada frazem: *Kako došlo, tako ošlo*.

Sintaksa

Prijedložni izrazi

Prijedlog *radi* Kozarac upotrebljava

– u namjernom značenju: ... stoga Vam *radi* veće sigurnosti preporučam...

– u uzročnom značenju: ... *radi* česa opet podneo molbu. Tavi da ga ne trpi, ne znam samo *radi* česa., Grčić je pod Kalivodinim imenom opet podneo molbu *radi* naše bašte.

Zagrebačka norma ne razlikuje *radi* i *zbog* kao suvremena, odnosno ne razlikuje se *radi* za izricanje namjere od *zbog* za izricanje uzroka. Veber s *radi* upućuje na *sbog*, a *sbog* znači uzrok: »Radi (vidi *sbog*)... *Sbog* znači uzrok čina« (Veber 1876:129).

Prijedloga *na* s lokativom u uzročnom značenju umjesto prijedloga *od* s genitivom potvrdit će se u Kozarca u jednom primjeru: umrijeti *na* sušici (umjesto: umrijeti *od* sušice). Zagrebačka norma opisuje uzročno značenje s prijedlogom *od* uz genitiv, u Vebera s glagolom *umrijeti* kao primjerom: »Umirem od želje« (Veber 1876:127). U Kozarca se i u Miri Kodolićevoj potvrđuje prijedložni izraz *na sušici*: »njegujući diete razhladio se on te napokon obolio *na sušici*...«, a od suvremenika, u Hrvatskom jezičnom korpusu, zabilježeno je samo u Šilovića: umrla *na sušici*. Pretpostaviti se može da je ovdje riječ o njemačkom utjecaju: *umrijeti od sušice* > *sterben an Tuberkulose*, *oboljeti od sušice* > *an Tuberkulose erkranken*.

Upotreba prijedloga *na* s akuzativom u vremenskom značenju u nadnevcima mogla bi se isto pripisati njemačkom utjecaju: »Klubčar odilazi sutra u nedjelju, a ja ću valjda *na* 29. o. mj.« (am 29 des Monats); »Ja kanim doći 17. na ponedjeljak« (am Montag), međutim u Vebera u poglavlju: *O predlozih s akuzativom i prepozicionalom*, pronalazimo da je takva upotreba valjana:

»Vrieme kad što biva, i buduće vrieme:... U sriedu na d v a d e s e t i s e d m i (dan) Siečnja«

(Veber 1876:137).

Prijedlog *s(sa)* Kozarac upotrebljava u značenju društva: *sa* sluškinjom, *sa* starima babetinama, ali moguće i sredstva: »Dočekajte me liepo s muzikom i lampionima i raširenima rukama«. Naime, *dočekati koga s muzikom* u Slavoniji obično znači s glazbenim sastavom, s glazbenicima, pa ne mora

biti nužno da je *s musikom* sredstvo. U jednom je primjeru *sa* Kozarac upotrijebio s genitivom u uzročnom značenju: »*Sa* nje mi srce tek da ne izgori!« pa iako danas izvan norme, u Kozarčevo je vrijeme bilo pravilno. Veber kaže da *s(sa)* znači uzrok čemu i navodi primjer: *S neumjerenosti boli ga glava*. (Veber 1876:133). Suvremenom je jeziku za izricanje uzročnoga načina običnije *od* s genitivom: *Od nje* mi srce tek da ne izgori!, *Od neumjerenosti* boli ga glava.

Posvojna zamjenica *svoj*

Kozarac ne upotrebljava zamjenicu *svoj* kada izriče posvojnost subjektu uz glagole 1. i 2. os. jd., nego *moj* i *tvoj* – govorniku i sugovorniku: »*Za tu rieč* bih srce *moje* dao!«, »*Taj* jedan brišem iz života *moga*!«, »...da misliš i na *Tvog* tateka«. Takva se upotreba može pripisati utjecaju njemačkoga jezika (Ham i Jozić 2023:39) jer za hrvatski jezik u to doba vrijedi pravilo kao i danas:

»Povratno posjedovno za sve 3. osobe: *svoj*, *svoja*, *svoje*.« (Mažuranić 1869:64), »Povratno-posjedovna zaimena *s e b e i s v o j* stoje mjesto osobnih i posjedovnih zaimenah u ovih slučajah:

a) Ako je posjedovnikom subjekt iste izreke, bilo koje mu drago gramatičke osobe, spola i broja« (Veber 1876:151).

Međutim, za izricanje pripadnosti negovorniku subjektu, upotrebljava *svoj*: »*Meni* jedna buva ostavi svaku noć *svoju* ›visit-kartu‹«, »... da mama najprije pere brkove *svoje* u toj vodi«. To je i razumljivo jer upotreba *moj* i *tvoj* kao izražavanje pripadnosti govorniku i sugovorniku koji su subjekti ne dovodi do nesporazuma (jer su i govornik i sugovornik poznati), međutim, upotreba *njegov/njezin* za označavanje pripadnosti subjektu/negovorniku uvijek izaziva nesporazum jer je negovornik nepoznat.

Pasiv

Potvrđena je samo jedna pasivna rečenica u kojoj je izrečen vršitelj i to genitivom s prijedlogom *od*: »*Ani* sam pisao, da sam *uzhićen od Vjere*« (< *Ani* sam pisao da me *Vjera* *uzhitila*), a takvo je izricanje živoga vršitelja u skladu s Veberovom preporukom:

U pasivnih izrekah, naznačujući subjekt bivše aktivne izreke; n. p. *Deset zapoviedih dano je od Boga*. (Bog dao). Vraz. *Teški san ju napopade, poslan od Višnjega*. Trn.« (Veber 1876:127).

Red riječi

Red riječ u Kozarca nije neuobičajen s gledišta norme njegova vremena. Suvremenoj bi normi zasmetala upotreba oblika *je* uz prezent pomoćnoga glagola *biti* u 3. os. jd., međutim norma Kozarčeva dopušta takvu upotrebu: »... pa sam mislio da *se je* štogod neugodnoga dogodilo, jer znam dobro da *se je* oko Vaših«.

Tvorba riječi

Kozarac upotrebljava nekoliko kajkavskih deminutiva: *Fanček*, *golubček*, *puslek*, *tatek*, *dragec*, što je doista neobično za njegov dosljedno štokavski izraz. Međutim, riječ je o kajkavizmima koje upotrebljava pišući supruzi koja je rodom iz kajkavskoga kraja¹⁶ pa će biti da je riječ o osobito prisnom obiteljskom obraćanju nastalom pod supruginim utjecajem: *Fanček* je nadimak za suprugu Francisku (Faniku), *golubček* za kćer Miru, riječima *puslek*, *tatek* i *dragec* Kozarac potpisuje svoja pisma i to isključivo kada piše supruzi i kćeri. Valja još naglasiti da su se ti kajkavizmi pojavili tek u supružničkim pismima pa i to podupire pretpostavku da je riječ o supruginu utjecaju. Uz kajkavske umanjenice, u pismima će se potvrditi i štokavske – *tatica*, *košarica*.

Kozarac spominje brojne znanice koje susreće u Gleichenbergu i imenuje ih kolokvijalno, prema prezimenu: *Goršetička*, *Bertička*, *Kadolička*, *Veselinovička*, *Antunovička*, *Sipošovka*, *Tončevka*. Budući da u svojim književnim djelima udane žene o kojima piše imenuje s *gđa* (*gđa Matković* iz *Mrtvih kapitala* ili *gđa Kodolić* iz *Mire Kodolićeve*), bit će da se ovdje može primijeniti sljedeće:

»U razgovornom jeziku veoma je proširena tvorba sufiksom -ka od prezimena s oznakom ženskih osoba istoga prezimena, prvenstveno udanih. Upotrebljavaju se kad se govori o osobama koje nisu nazočne, a ako jesu, tada takva izvedenica ima prezrivo značenje. U književnom su jeziku takve izvedenice stilski obilježene pa se upotrebljavaju u dijalogu, u kontekstima u kojima nema poštovanja za osobu koju označuje, obično za osobe nižih društvenih slojeva, a često ih nalazimo u humorističkom stilu ili u humoristički intoniranim rečenicama s različitim stilskim vrijednostima... Sufiksom -ka tvore se i ženski etnici. Oni se doduše tvore i drugim sufiksima, ali je najčešći upravo sufiks -ka, i to u takvoj pretežnosti da se sa sigurnošću može reći da je u samom središtu tvorbe.« (Babić 2002:279).

¹⁶ O kajkavskom govoru rodnoga Siska Fanike Vučković, Kozarčeve supruge, vidi: Hraste 1944.

Dvije su imenice tvorene dometkom *-ica* od posvojnih pridjeva izvedenih od muških prezimena: *Gothaulovica*, *Huglovica*, *Sipošovka*. Kada je riječ o ženskim etnicima, u Kozarca se potvrđuje, u skladu s navedenim, *Vinkovčanka*.

Leksik

Njemački jezik i germanizmi

Josip Kozarac pripada prvom naraštaju hrvatskih školaraca koji su maturu polagali na hrvatskom jeziku, ali kao stanovnik austrijske carevine i bečki student morao je izvrsno govoriti njemački jezik. O njegovu *Hochdeutschu* doznajemo iz jednoga zaručnickoga pisma opisanog u radu Ham, Jozić 2023, a koliko mi je poznato to je ujedno i jedini rad koji se bavi Kozarčevim njemačkim.

Njemački je bio govoreni jezik u Kozarčevo doba, primjerice, njegova mu je supruga zaručnicka pisma pisala samo na njemačkom. Zbog toga nije čudno što Kozarac dio jednoga supružnickoga pisma piše na njemačkom (daje uputu supruzi što da odgovori znanici), ubacuje u hrvatski tekst njemačke rečenice ili pojedine riječi. Ako njemačku riječ piše izvorno, češće ju piše među navodnicima: „jauzene“, „Erdäpfel-Knödle“, „artig“, „Träger“, a tako i sveze riječi (rečenice): „ein veraltetes Leiden“, „was hast gesagt“. Kozarac je svjestan da te riječi ne pripadaju hrvatskomu i da ih kao takve valja obilježiti.

Neki germanizmi u Kozarca prilagođeni su hrvatskom jeziku i upotrebljavaju se i danas u razgovornom jeziku: *faliti*,¹⁷ *feš*, *flaša*,¹⁸ *flašica*, *frajla*, *fruštkati*, *jauzina*, *krag*, *moler*, *molovati*, *nobel*, *paradajz*, *pasati*, *penzija*.

Pretpostaviti se može da je *inhalirati* germanizam (bez obzira na latinsko podrijetlo (njem. *inhalieren* $\approx$ in-² + lat. *halare*: *disati*.), a danas pripada medicinskom nazivlju kao stilski neobilježena riječ.

Germanizmi *flickereisterica*, *musika*, *Tratsch*, *glatt*, *Badezimmer*, *Möbel*, *Malzekstrakt* i *Patezetel* upotrebljavaju se i danas, ali glasovno i pravopisno prilagođeni su hrvatskomu: *flikerajsterica*, *muzika*, *glat*, *trač*, *badecimer*, *mebel*, *malcektstrakt*, *patacetil*, *Krankenhaus* više nije u upotrebi, a tako ni *artig* (pristojno se ponašati) i *Träger* (nosač).

¹⁷ *Faliti* u značenju *nedostajati* sve češće se čuje na TV-u u informativnim emisijama i na portalima, primjerice:

»More već sad zagrijalo na 12 stupnjeva, turista ne fali«, »Liječnica upozorava na alarmantno stanje u KBC-u Split; fali krvi, odgađaju se operacije!« To još ne znači da *faliti* nije kolokvijalno, to znači da je razina jezične kulture u nas niska.

¹⁸ Potvrđuju se i *flaša* i *boca*.

Zahvaljujući paronomaziji, s riječima *paradies* i *paradajz* Kozarac se poigrava: »Drago mi je da bašta izgledje kao *paradies*, samo se bojim, da su angjeli u tom *paradiesu* jako mršavi jer ja ne vjerujem da imaju u njemu što drugoga jesti osim – *paradajza*...«.

Anglizmi, romanizmi, turcizmi

Potvrđuju se dvije engleske riječi, a obje su s jelovnika u Gleichenbergu: *Roostbeef* i *Ramstek*; nekoliko je francuskih riječi: *miserable*, *et baggage*, a la Bužan,¹⁹ *malheur*, *visita*; dvije mađarske: *gumb*, *Gomboš*; tri turcizma: *bašta*, *čifutski*, *badava*; i sudeći prema rječnicima, jedan latinizam: *šekret*.²⁰ Međutim, ta se riječ doista ne doživljava kao latinizam, nego kao razgovorna riječ nevezana za određeno narječje – potvrđuje se i u kajkavskom i u štokavskom tekstu, vrlo rijetko, ali ipak.

Zaključak

Kozarčeva su pisma osobna pa je tako i jezik kojim su pisana razgovorni jezik uz nekoliko leksema koji pripadaju obiteljskom oslovljavanju – *Fanček*, *golubček*, *dragec*, *tatek*. Ti su leksemi očiti familijarizmi jer su unutar Kozarčeve obitelji, a budući da su kajkavizmi, može se pretpostaviti da su nastali pod utjecajem Kozarčeve supruge koja je kajkavka.

Čini se da su to ujedno i jedini dijalektizmi, ne samo na leksičkoj razini, nego i na gramatičkoj. Kozarčev se jezični izraz uklapa u jezičnu sliku u Hrvatskoj na prijelomu stoljeća – pravopis je morofonološki prema načelima zagrebačke filološke škole, slovopis mu je pripadajući; fonološko ustrojstvo ono je koje je opisala zagrebačka škola. Međutim, u sklonidbi imenica uočava se prevlast sinkretiziranih padežnih nastavaka – još desetak godina prije u zaručničkim pismima (1885.) prevladavaju nesinkretizirani nastavci, a sada su samo dvostrukost i to u dvama primjerima – lokativ (*u Vinkovcih* / *u Vinkovcima*) i genitiv (*satih/sati*) (1897.), dok u pismima iz 20. st. uopće nema nesinkretiziranih nastavaka. Tako je i u književnika suvremenika – maretićevska norma tu je uzela svoj danak (Ham 1998).

Tvorba riječi i sintaksa pripadaju normi zagrebačke škole, uz rubna odstupanja – komparativ *gorije* (u značenju lošijega zdravstvenoga stanja), prijedložni izraz *na* s lokativom u uzročnom značenju – *umrijeti na sušici*.

¹⁹ Bit će da je riječ o umjetniku Josi Bužanu, Sišćaninu. Budući da je Kozarčeva supruga Siščanka, moguće da su ga poznavali. Izgled *a la Bužan* znači neuredan i/ili opušten izgled (Kozarac je ostao bez *gumba na kragni* pa je razdrljen.)

²⁰ <https://hjp.znanje.hr/>.

Međutim, ta se dva oblika potvrđuju i u Kozarčevih suvremenika pa nije riječ o pukom kršenju norme, nego o kolokvijalnosti.

Leksik pisama upućuje na kolokvijalnost Kozarčeva izraza, što je posve očekivano kada je riječ o osobnom i intimnom obraćanju obitelji. Jezik kojim govorimo, tim jezikom i pišemo – pismo je oblik pisanoga razgovora. Zbog toga ćemo u pismima, za razliku od jezika u Kozarčevim djelima, pronaći ponajviše germanizama, nekoliko romanizama i nekoliko anglizama. Dijalektu bi danas pripadala tri potvrđena turcizma: *bašta*, *badava*, *Čifut* (*čifutski*), ali u Kozarčevo vrijeme sve su te riječi nadmašivale granice kojega štokavskoga dijalekta pa čak i narječja: *bašta* i *badava* kao stilski neutralne, a *Čifut* kao pejorativ.

Iz svega navedenoga može se zaključiti da je kolokvijanost Kozarčeva izraza tek u nekoliko familjarizama i brojnim germanizmima, dakle, na leksičkoj razini. Uostalom, Kozarac slijedi normu zagrebačke filološke škole, uz odstupanje u množinskim imeničkim nastavcima. Međutim, čak se i to uklapa u jezičnu sliku hrvatskoga jezika na prijelomu stoljeća. Da ne znamo da je Kozarac rođeni Vinkovčanin i da iz pisama izbrišemo zemljopisne nazive koje spominje, prema jeziku ne bismo mogli reći da je Slavonac – dijalekatnih utjecaja tu nema ni na kojoj jezičnoj razini. Kada je o brojnim germanizmima riječ, potvrđuju se i u zagrebačkom govoru (Glovacki-Bernardi i autori 2013), kao i u Kozarca – dakle, nisu pokazatelj dijalekatnosti, nego kolokvijalnosti. Kozarca stoga treba prestati svrstavati u slavonske dijalekatne pisce kako još uvijek ponegdje možemo pročitati.

Literatura

- Babić, Stjepan. 2002. *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Zagreb: HAZU – NZ Globus.
- Babić, Stjepan; Dalibor Brozović; Ivo Škarić; Stjepko Težak. 2007. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: NZ Globus.
- Derossi, Julije. 1980. Iz ostavštine Vjenceslava Novaka. *Senjski zbornik, prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* = *Almanacco di Senj, contributi per la geografia, l'etnologia, la storia e la cultura*, 8, 277–292.
- Bogner, Ivo. 1963. Kozarčeva pisma iz Gleichenberga. *Književna revija*, 3, 63–76.
- Broz, Ivan. 1892. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Troškom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade.
- Broz, Ivan; Franjo Iveković. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta.

- Brozović, Dalibor. 1985. Jezična i pravopisna previranja u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. *Jezik*, 33/1, 1–15.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka i autori. 2013. Ur. Lara Hölbling Matković i Sanja Petrušić-Goldstein. *Agramer – rječnik njemačkih posuđenica u zagrebačkom govoru / Agramer – Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der Stadtsprache von Zagreb*. Zagreb: NL.
- Ham, Sanda. 1993. *Jezik Josipa Kozarca*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Ham, Sanda. 1998. *Jezik zagrebačke filološke škole*. Osijek: MH.
- Ham, Sanda. 2006. *Povijest hrvatskih gramatika*. Zagreb: NZ Globus.
- Ham, Sanda. 2015. Imenice muškoga roda u jeziku Josipa Kozarca. *Filologija*, 65, 45–76.
- Ham, Sanda. 2021. Nova rukopisna zbirka Josipa Kozarca. Ur. Lugić, Vedrana; Kristina Videković; Tihomir Marojević. *Nova rukopisna zbirka Josipa Kozarca*. Vinkovci: Gradska knjižnica i čitaonica, 7–21.
- Ham, Sanda; Ivana Jozić. 2023. Zaručnička pisma Josipa Kozarca. *Filologija*, 81, 31–78.
- Hraste, Mate. 1944. O govoru Grada Siska. *Jubilarno izvješće državne realne gimnazije u Sisku*. Sisak, 59–68.
- Lugić, Vedrana; Kristina Videković; Tihomir Marojević (ur.). 2021. *Nova rukopisna zbirka Josipa Kozarca*. Vinkovci: Gradska knjižnica i čitaonica Vinkovci.
- Maretić, Tomo. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb.
- Mažuranić, Antun. 1866. 1869. *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole, Dio I: Rěčoslovje*, Zagreb.
- Šljivarić, Aleksandar. 1956. Pisma Josipa Kozarca uz novelu Moj stric. *Grada za povijest književnosti Hrvatske*. Zagreb: JAZU, 27, 193–201.
- Veber, Adolfo. 1876. *Slovnica Hrvatska*. Zagreb: Troškom spisateljevima.
- Vončina, Josip. 1999. *Tekstolšoka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičkog izraza*. Zagreb: MH.

Gleichenberg Letters of Josip Kozarac

Abstract

This paper describes the language of Josip Kozarac's letters to his wife and daughter in 1897, 1900, 1902, and 1904 from Gleichenberg. The description is based on Josip Kozarac's handwritten letters stored in the Vinkovci library. The language of these letters has not been described so far, but several letters were described as an appendix to Kozarac's biography in Bogner's work Kozarac's Letters from Gleichenberg.

This paper presents an exact transcription of the letters, without any changes, describing only the language – spelling, orthography, morphology, syntax, and lexis, based on the norms of Kozarac's time, which means that Kozarac's language is described with respect to the normative manuals of his time – the second half of the 19th century, which is the norm of the Zagreb philological school.

Ključne riječi: Josip Kozarac, rukopisna baština, grafija, pravopis, morfologija, sintaksa, leksik, zagrebačka filološka škola

Keywords: Josip Kozarac, manuscript heritage, spelling, orthography, morphology, syntax, lexis, Zagreb Philological School

